

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ С.РУДНИЦЬКОГО

Статтю присвячено 140-й річниці від дня народження та 80-м роковинам загибелі С.Рудницького. Аналізуються перші праці дослідника з ранньої історії козацтва, написані під впливом і керівництвом М.Грушевського. Внесок відомого вченого-географа в розробку історіографії історії козацтва незначний, але змістовно якісний, тож заслуговує на увагу фахівців та гідну оцінку суспільства.

Ключові слова: Рудницький, рання історія козацтва, козацька держава, історіографія.

У 2017 р. виповнилося 140 років від дня народження та 80 – від дня загибелі видатного вченого, історика, географа, геополітика, картографа, щирого українця і свідомого громадянина – Степана Львовича Рудницького (1877–1937 рр.), котрий усе своє життя присвятив розвитку української науки та боротьбі за незалежну українську державу.

Науковий шлях майбутнього вченого розпочався у стінах Львівського університету під впливом і керівництвом М.Грушевського. Спочатку С.Рудницький був активним учасником семінару, організованого професором, а згодом став повноправним адептом львівської історичної школи М.Грушевського¹. Однією з перших праць на історичну тему, очевидно, був студентський реферат: «Спір про авторство: Написання історії Августа» («Spór o autorstvo: Scriptores Historiae Augustae»)². Написаний він був, імовірно, ще на першому курсі, тобто впродовж 1895/1896 академічного року після прослуховування навчального курсу професора Кручковича «Про адміністрацію, судівництво і військову справу в Римській державі»³. Рукопис реферату скоріше за все являє собою чернетку праці, оскільки містить багато закреслень, виправлень, вставок і навіть уклеюк. Мова оригіналу польська. Почерк доволі дрібний і в деяких місцях важко прочитується. Оскільки зміст реферату не був пов'язаний ані з майбутніми історичними дослідженнями С.Рудницького, ані з його географічними студіями, залишаємо його без аналізу і сподіваємося, що він зацікавить когось із майбутніх дослідників наукової спадщини академіка, або фахівців зі всесвітньої історії, зокрема Римської імперії.

¹ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Л., 2016. – 423 с.

² Державний архів Львівської області. – Ф.26. – Оп.11. – Спр.101. – 14 арк.

³ Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Л.; Мюнхен, 1993. – С.13.

Перші ж повноцінні історичні дослідження С.Рудницький здійснив та опублікував упродовж 1897–1899 рр. Це була низка розвідок, присвячених подіям XV–XVII ст. на українських теренах, та рецензії на публікації джерел XVII ст., які вийшли друком наприкінці XIX ст.

Хронологічно першими за часом публікації були студія та рецензія, опубліковані 1897 р.⁴, але за змістом першою мала б бути стаття, присвячена організації оборони руських земель Польського королівства наприкінці XV ст. (1899 р.)⁵. У цій праці молодий історик поставив собі за мету висвітлити малодосліджені питання та спростувати поширені на той час міфи й ідеалізовані уявлення про життя на пограниччі. Історію організації оборони Речі Посполитої С.Рудницький поділив на два періоди: від кінця XV до другої половини XVI ст. та від другої половини XVI до XVIII ст. Спираючись на ґрунтовний аналіз джерел і літератури, молодому дослідникові вдалося виявити різницю між оборонною службою на заході та сході південного пограниччя Речі Посполитої. Вона полягала в тому, що західну частину було «засіяно» укріпленими замками й фортецями, а на сході вони траплялися лише як поодинокі «оази»⁶. Саме тому С.Рудницький дійшов висновку, що впродовж зазначеного часу організація оборони пограниччя не відповідала своїм завданням, а зусилля окремих воєвод, старост чи очільників загонів жовнірів не могли замінити цілеспрямованої діяльності держави. Крім того, дослідник спростував поширений стереотип про «креси» – землі на східному кордоні Речі Посполитої, як «добре укріплене і твердинями засіяне пограниччя», а також про їхніх «героїчних оборонців».

Подіям козаччини 1620–1630-х рр., тобто козацько-польської війни 1625 р.⁷, більш відомої як повстання Марка Жмайла, а також історії українських козаків та їх походів 1625–1630 рр.⁸ С.Рудницький присвятив статті 1897 та 1899 рр. Обидва тексти демонструють ґрунтовне знання автором джерельної бази своїх досліджень, що зберігає їх актуальність і наукову цінність донині.

Аналіз передумов, самих воєнних дій і наслідків козацько-польської війни 1625 р. С.Рудницький розпочав із розповіді про діяльність козаків та причини розголосу про «козацьку славу» в Європі. На думку дослідника, усе трималося лише на вигідному для козаків стані справ у Речі Посполитій та на здібностях гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Водночас тогочасне міжнародне становище не сприяло добрим взаємостосункам українських козаків і польської держави, адже західні сусіди Речі Посполитої «загрузили» у Тридцятилітній війні, Московщина була ослаблена боярською смутою, зі

⁴ Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625: Історична розвідка // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.17. – Л., 1897. – С.1–42; [Рец.] Мельник К. Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенко (Киевская старина. – 1896. – Кн.11. – С.274–286) // Там само. – Розділ «Бібліографія». – С.30–31.

⁵ Рудницький С. Руські землі Польської корони при кінці XV в.: Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки НТШ. – Т.31/32. – Л., 1899. – С.1–54.

⁶ Там само. – С.47.

⁷ Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625... – С.1–42.

⁸ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр.: Критично-історичні розвідки // Записки НТШ. – Т.31/32. – С.1–54.

Шведським королівством укладено перемир'я. Така ситуація робила козаків незаангажованими у зовнішньополітичні справи Речі Посполитої й це впливало на погіршення їхніх стосунків із державою. Безпосередніми причинами конфлікту 1625 р. С.Рудницький назвав невіплату козакам винагороди за участь у битві під Хотином 1621 р., обмежену кількість реестру, затримку платні реєстровим козакам, козацькі «вилазки» проти татар і турок, які давали їм засоби на прожиття, але викликали загострення польсько-турецьких відносин і провокували незадоволення польського уряду. Додатково дослідник указував ще на дві причини суто політичного характеру: втручання козаків у боротьбу Шагіна Гірея з турецьким ставлеником за кримський престол, а також підтримку козаками справи самозванця Ахії, котрому вони обіцяли зібрати військо й рушити на Стамбул.

Натомість козацьке середовище виявилось неоднорідним, що призвело до формування двох таборів: поміркованих козаків на чолі з Михайлом Дорошенком та радикально налаштованих під проводом М.Жмайла. Останні сподівалися на підтримку кримських татар Шагіна Гірея, однак полякам удалося розірвати цей союз. Водночас коронний гетьман Станіслав Конєцпольський доклав чимало зусиль, щоби залагодити конфлікт із козаками мирним шляхом. Утім вони були марними. С.Рудницький докладно описав усі битви козацьких загонів із коронним військом та переговори щодо амністії і збільшення реестру. Обрання нового гетьмана, тобто М.Дорошенка, котрий був прихильником «угової політики», призвело до ухвалення Куруківського договору, затвердженого польським сеймом 1626 р., яким в оповіді С.Рудницького закінчилася козацько-польська війна 1625 р.

Історія козаччини після підписання Куруківської угоди та повстання 1630 р. належали до найменш досліджених у тогочасній науці, що спонукало С.Рудницького взятися за опрацювання цієї теми. Складність реалізації дослідником своєї мети полягала в розпорошеності та фрагментарності відомостей про ті часи в історичних джерелах. На початку статті автор подав опис подій 1625–1630 рр., зазначивши, що Куруківський договір, попри фактичне ігнорування його з боку Речі Посполитої, зіграв свою роль у тогочасних відносинах уряду та козаків, оскільки унормовував їх, а також став причиною боротьби двох «партій» у козацькому середовищі, що впливало на його згуртованість і злагодженість у діях. Саме ця боротьба і стала змістом козацької історії згаданого часу. Дослідження С.Рудницького розпочиналось оглядом гетьманування М.Дорошенка, якому вдавалося балансувати між інтересами козаків та польського уряду. Шукаючи причини козацько-польської війни 1630 р., С.Рудницький проаналізував суспільно-політичні й релігійно-національні умови існування козацької верстви в Речі Посполитій, дійшовши відомого на сьогодні висновку: козаки прагнули стати повноцінним суспільним станом із правом землеволодіння та власною юрисдикцією. Водночас цей новий стан не був однорідним, тобто поділявся на реєстрову меншість і нереєстрову більшість, яка щороку зростала. Це не сприяло узгодженості дій та єдності вимог козаків. До того ж вони безперестанно втручалися в релігійні справи, що викликало незадоволення уряду. Саме питання про

запровадження церковної унії, а також викреслення з реєстру значної кількості козаків після закінчення польсько-шведської кампанії 1629 р. призвело до обрання гетьманом Тараса Федоровича. Із його появою на Запорозжжі й розпочалася війна, головні події котрої розгорнулися біля Переяслава. Після низки битв, в яких поляки зазнали поразки, обидві сторони пішли на укладення угоди, підписаної 8 червня 1630 р. На думку С.Рудницького, вона мала суттєве значення, адже майже не згадувала про Куруківську комісію та її постанови, що мали обмежувати права й вольності козаків, фактично визнала безкарність Т.Федоровича, оскільки його не було видано польській стороні, повертала до реєстру тих, кого виписали як «бунтівника». Загальним підсумком С.Рудницького стало твердження, що польському урядові знову не вдалося розв'язати так зване «козацьке питання».

Незважаючи на те, що С.Рудницький не поглибив власні дослідження з обраної проблематики в наступних повноцінних статтях, він у 1897–1898 рр. повертався до цієї тематики у своїх рецензіях. Зокрема у відгуках на студію К.Мельник, присвячену походу М.Дорошенка 1628 р.⁹, на збірник мемуарів першої половини XVII ст., перекладених тією ж К.Мельник та виданих за редакцією В.Антоновича¹⁰, а також у рецензії на видання хроніки Станіслава Темберського, виданої В.Чермаком¹¹.

Зміст рецензії на статтю К.Мельник перегукувався зі власними дослідженнями С.Рудницького, присвяченими окремим сюжетам козацької історії 1625–1630 рр. Тому не дивно, що редакція «Записок НТШ» вирішила вмістити статтю й відгук в одному числі. Цей факт обумовив і деякі особливості самої рецензії, зокрема відсутність посилань на праці істориків, які рекомендують авторці рецензент, і на власну публікацію в тому ж виданні «ЗНТШ». Це також вплинуло на поверховість певних зауважень, адже всі деталі було описано самим рецензентом у його власній статті.

Незважаючи на невеликий обсяг цієї праці, помітна ґрунтовна обізнаність С.Рудницького як із джерельним масивом теми, так і з історіографією проблеми. Рецензент не погоджувався з авторською назвою статті, оскільки М.Дорошенкові в тексті було приділено лише півтори сторінки, а також із підбором історичних праць, використаних авторкою і присвячених обраному сюжету. С.Рудницький висловив кілька серйозних зауважень і до авторського трактування Куруківського договору, який він сам уважав здобутком козацької дипломатії, а К.Мельник – кроком назад у порівнянні з

⁹ Рецензію опубліковано у «Записках НТШ» (т.17, с.30–31), а повна назва рецензованої праці була такою: *Мельник К.* Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенко // Киевская страница. – 1896. – Кн.11. – С.274–286.

¹⁰ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II (первая половина XVII ст.), перевод К.Мельник (под редакцией В.Антоновича), 1898, ст. II + 438. Сам текст рецензії опубліковано у «Записках НТШ» (т.23/24, Львів, 1898, розділ «Бібліографія (рецензії й справоздання)», с.1–5).

¹¹ *Рудницький С.* Нове жерело до історії Хмельниччини // Записки НТШ. – Т.23/24. – С.1–22. В авторській примітці до назви статті зазначалося: «З історичного семінара проф. М.Грушевського в Львівському університеті». Текст є рецензією на вид.: Stanislaw Temberski. Roczniki wydał Dr. Wiktor Czermak (Scriptores rerum polonicarum tomus XVI continet Stanislai Temberski Annales 1467–1656), Вид. Історичної комісії Крак. акад. наук, Краків, 1897. – С.86+388.

часами П.Конашевича-Сагайдачного. Із закидів, які С.Рудницький зробив К.Мельник, видно, наскільки аматорським вийшов її текст, включно з прикрими технічними помилками та недоглядами (1829 р. замість 1629 р., 1730 р. замість 1630 р. та ін.).

Згадана рецензія попри незначний обсяг привертає увагу кількома цікавими фактами. Авторкою рецензованої С.Рудницьким статті було зазначено Катерину Мельник – дружину В.Антоновича. М.Палієнко натомість стверджує, що авторство публікації насправді належить самому знаому історикові¹². Однак, виходячи з того, які зауваження у своїй рецензії зробив С.Рудницький, виникають сумніви щодо цього. Крім того, судячи з початку рецензії, С.Рудницький не був особисто знайомий з авторкою й, більше того, очевидно вважав, що автор рецензованої статті – чоловік. Хоча, можливо, використана ним форма звернення («Шановний авторе») була традиційно визнаною та не передбачала акцентування на статі.

Закидаючи К.Мельник огріхи при наведенні дат, С.Рудницький сам припустився помилки при передачі сторінок статті, тобто рецензент указував: «с.276–286», а насправді її було опубліковано на с.274–286, що доводить сам текст відгуку, де автор посилається на с.275.

Будучи учнем М.Грушевського, С.Рудницький від студентських років і впродовж усього часу своєї наукової діяльності дуже уважно ставився до джерел. Тому не дивно, що він проявляв жвавий інтерес до тогочасних їх перевидань, особливо, якщо самі джерела походили з XVII ст. і висвітлювали окремі сюжети козацької історії.

Видання мемуарів, котрі відносилися до історії «Південної Русі» й зацікавили С.Рудницького як рецензента, відомий історик В.Антонович задумав ще наприкінці 1880-х рр. Перший випуск опубліковано в 1890 р.¹³ Пояснюючи актуальність підготовлених до друку матеріалів, упорядники зазначали, що для історії «Південно-Західної Русі» велике значення мають численні тексти, які походять від другої половини XVI ст. В основному це були записки, складені іноземцями різними мовами й оприлюднені у спеціальних виданнях. Саме з цих причин вони були малодоступними для широкого кола «інтелегентних читачів»¹⁴. Тож редакція «Киевской старины» планувала вмістити в додатку до часопису цілу низку мемуарів і записок другої половини XVI – початку XVIII ст. у перекладах. Також зазначалося, що редакція намагатиметься передавати точний зміст оригінального тексту, а самі переклади міститимуть пояснення та коментарі. До складу пропонованої серії мемуарів мали ввійти записки Михайла (Михалона) Литвина («Отрывки о нравах татар, литовцев и москвитян»), Леонарда Горецького («Описание войны Ивония, воеводы волошского»), щоденник Еріха Лясоти, записки Якуба Собеського («Записки о Хотинской войне»)/«Commentariorum chotinensis belli libri tres»),

¹² Палієнко М.Г. «Киевская старина»: Хронологічний покажчик змісту журналу (1882–1906). – К., 2005. – С.279.

¹³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I (XVI ст.) Михаил Литвин. Б. де-Виженер. Л.Горецкий. Э.Лясота. Перевод К.Мельник (под ред. В.Антоновича). – К., 1890. – 190 с.

¹⁴ Там же. – С.1.

записки Гійома де Боплана («Описание Украины»/«Discription d'Ukraine») та Йоакима Єрлича («Летописные записки»/«Latopisiec»), щоденник Шимона Окольського («Дневник военных действий, просходивших между войсками коронным и запорожским в 1637 и 1638 годах»/«Djarjusz tranzakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporowskim w 1637 r.; kontynuacja djariusza wojennego w roku 1638»), спогади Богуслава Машкевича («Pamiętnik»), мемуари Миколая Ємеловського («Pamiętnik»), записки аноніма, видані Войцицьким («Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza»), записки Криштофа Перетятковича («Отчёт о заслугах Речи Посполитой»/«Informacja usługi ku Rzeczy Pospolitej»), щоденник Патрика Гордона («Дневные записки»/«Tagebuch des generalen Patrik Gordon»), записки Яна Зеленецького («О победе, одержанной над Шереметьевым»/«Memorabilis Victoria de Szeremetho») та Яна Юзефовича («Летопись»). Між іншим, зазначалося, що при виданні мемуарів і записок перекладатимуться лише ті частини, де міститься згадка про події на теренах «Південної Русі». Водночас планувалося видати й ті фрагменти записок, присвячених іншим країнам, де згадувалися значні епізоди, присвячені історії «Південно-Західного краю». До таких упорядники серії відносили записки Блеза де Віженера, Яна Хризостома Пасека та Почобута, мемуари Альбрехта Радзивілла, Деларака, Е.Отвіновського.

С.Рудницький у 1898 р. взявся рецензувати другий випуск репрезентованої серії, який було опубліковано 1896 р.¹⁵ До його складу ввійшли щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського (1564–1604 рр.), історія Хотинського походу Якуба Собеського (1621 р.), щоденник виправи проти козаків запорозьких (1625 р.) і текст Куруківської угоди, стаття К.Мельник «Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка (1628)» як вступ до трьох документів 1628 р., щоденник Шимона Окольського (1637–1638 рр.) з доповненням Самійла Величка й «Ординацією Війська Запорозького реєстрового...», опис України Г.Л. де Боплана (1630–1648 рр.), «Сказание о невольниках, освободившихся из турецкой каторги (1643)», щоденник Богуслава Машкевича (1643–1649 рр.).

У вступі до другого випуску зазначалося, що перший опубліковано ще в 1890 р. Однак через не залежні від перекладача обставини вихід нового видання, що включало вісім текстів, датованих першою половиною XVII ст., було затримано. Також наголошувалося, що попереду – третій і четвертий випуски мемуарів.

На самому початку своєї рецензії С.Рудницький звернув увагу на якість запропонованого читачеві видання. Він указував на те, що щоденник Ф.Євлашевського публікується з «ненайліпшою копією» без порівняння з оригіналом: саме так, як його подав В.Антонович ще в 1886 р. на шпальтах «Киевской старини». Далі звернув увагу на текст щоденника Я.Собеського, який друкувався в російському перекладі. Не маючи наміру перевіряти на

¹⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II (первая половина XVII ст.) Ф.Евлашевский. Я.Собеский. Походы 1625 и 1628 гг. С.Окольский. Г.Боплан. Освобождение невольников. Б.Машкевич. Перевод К.Мельник (под ред. В.Антоновича). – К., 1896. – 439 с.

якість весь переклад, рецензент обрав для цього окремі фрагменти. Так, залучивши латиномовний оригінал, С.Рудницький зазначав, що перекладач (тобто Катерина Мельник) поставився до роботи неуважно, запровадивши систему скорочень, а також не докладний, а довільний переклад із латини. Молодого, але ретельного рецензента таке ставлення до перекладу не могло не зачепити, адже на той час він сам ґрунтовно вивчав латину й уже в 1899 р. здобув право на викладання історії та географії українською, німецькою, польською мовами. Навівши кілька прикладів несумлінного ставлення перекладача до своєї праці, С.Рудницький перейшов до аналізу щоденника походу проти козаків 1625 р. Перш за все, він звернув увагу на наявність кількох різних за історичною цінністю варіантів цього джерела, про що впорядники навіть не згадали. Крім того, і цей текст у порівнянні з попередніми варіантами містив помилки перекладу. Не задовольнило Рудницького-рецензента й те, що при публікації трьох документів за 1628 р. вступом до них було використано вже рецензовану статтю К.Мельник про кримський похід М.Дорошенка, причому з тими самими помилками та друкарськими огріхами. Насичений багатьма пропусками виявився й переклад щоденника Шимона Окозького. Пропущення цілого вступного абзацу, присвяченого Потоцьким, С.Рудницький уважав неприпустимим, адже автор щоденника належав до оточення Станіслава Потоцького, а значить міг бути необ'єктивним у тих місцях, де йшлося про його патрона. На позитивну оцінку рецензента заслужив лише переклад щоденника Богуслава Машкевича, дворянина князя Яреми Вишневецького та Януша Радзивілла. Загальний висновок С.Рудницького був невтішним для впорядників мемуарної серії: у другому випуску видання немає жодного раніше незнаного джерела; для фахового історика ця публікація не може мати цінності, оскільки для своїх наукових цілей спеціалістам потрібні оригінальні тексти, а вміщені тут джерела «писані в мовах, що їх кождий фаховий історик знати повинен»¹⁶.

Майже востаннє С.Рудницькому як дослідникові довелося зіткнутися з козацькою тематикою при написанні рецензії на видання В.Чермаком «Анналів», написаних священиком С.Темберським¹⁷. Рецензія перетворилася на повноцінну статтю джерелознавчо-історіографічного змісту. Не зупиняючись на опису особливостей цього огляду, наголосимо на його головних висновках. На думку молодого, але вже добре обізнаного з темою рецензента, тексти С.Темберського за всіх їх вад мали кілька позитивних рис. По-перше, це неупередженість автора у висвітленні подій початку «Хмельниччини», адже він у своїх «Аналах» ніколи не перекручував джерел і не підганяв відомості під свою власну думку. Будучи вороже налаштованим до Б.Хмельницького, він не відмовляв йому у приязних епітетах. По-друге (що більш важливо для фахового історика), в «Аналах» С.Темберського наведено чимало таких документів, важливих для розуміння козацько-польських відносин, які ніде більше не зустрічаються. Зокрема йшлося про невідомі

¹⁶ [Рец.] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II (первая половина XVII ст.), перевод К.Мельник (под ред. В.Антоновича), 1898, ст. II+438 // Записки НТШ. – Т. 23/24. – С. 5.

¹⁷ Рудницький С. Нове жерело до історії Хмельниччини // Там само. – С. 1–22.

до того часу рукописні реляції, завдяки яким подано доволі точно датування подій. Особливо привертають увагу деталі й докладність викладу подій 1649 р., Берестецької битви 1651 р., Жванецького походу 1653 р. Таким чином, «літописи» С.Темберського С.Рудницький радив поставити «на рівні з перворядними» джерелами до історії «Хмельниччини», адже серед другорядних вони займають «одне з визначніших місць»¹⁸.

Незважаючи на те, що всі свої праці з історії козаччини С.Рудницький написав, ще будучи студентом, їх рівень настільки високий, що вони всі були надрукованими в одному з поважних наукових часописів того часу – «Записках НТШ». Дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка С.Рудницького обрали вже після закінчення університету – 25 лютого 1901 р. Характеризуючи його як історика та рецензента, можна сміливо заявити, що він був принциповим, прискіпливим і навіть жорстким до рецензованих праць. Щиро та прямо висловлював свої зауваження, не озираючись на авторитети.

Незважаючи на те, що праць суто історичного змісту в науковому доробку С.Рудницького після 1900 р. більше не було, у текстах на геополітичну й географічну/антропогеографічну тематику першої чверті ХХ ст. дослідник подавав узагальнені характеристики багатьох історичних періодів. У тому числі, це були абзаци, присвячені історії та значенню козацько-гетьманської держави, оцінці діяльності окремих гетьманів, аналізу соціальних відносин козацького періоду.

Надзвичайно важливе місце у працях С.Рудницького займало питання про використання історичних назв для означення українських теренів у минулому. Так, в одній із монографій він зазначав, що у XVI й XVII ст. ще ніхто не провадив дослідження «над українською національною територією», однак Західна Європа доволі чітко розрізняла те, що називала терміном «Russia» (тобто землі України, Білої Русі) та «Moscowitia» (тобто Московщина)¹⁹. Терміном «Україна» у XVII ст. у Західній Європі називали простори, які лежали між «Польщею, Литвою, Московщиною, Молдавією й Татарщиною». Лише упадок Гетьманщини та водночас утворення Російської імперії за правління Петра I, її розбудова за його наступників, призвели до того, що назва «Росія» поширилася майже на всю Східну Європу. Саме це спричинило, що Європа забула не лише про назву «Україна», але і про її народ.

Визнаючи той факт, що назагал «історія України страшенно понура», С.Рудницький наголошував на тому, що «жоден народ так не любить своєї історії, як українці». При цьому йшлося не про представників інтелігенції, а про простих «мужиків-хліборобів», які пам'ятали й передавали нащадкам пам'ять про «походи на Царгород, про Володаря, про Сагайдачного, Хмельницького, Ничая (Нечая – *О.К.*), Мороза (Морозенка – *О.К.*), Дорошенка, Мазепу, Палія»²⁰.

¹⁸ Там само. – С.22.

¹⁹ Рудницький С. Огляд національної території України. – Берлін, 1923. – 143 с. [Бібліотека «Українського слова», ч.38].

²⁰ Рудницький С. Коротка географія України. – Ч.2: Антропогеографія України. – Л., 1914. – 224 с.

Говорячи про те, наскільки важливими для формування сучасної політичної нації є наявність у народів, які творять таку націю, державотворчих традицій, С.Рудницький окремо наголошував на традиціях, що походили від козацьких часів. Зокрема він писав:

«Геній Хмельницького, почасти теж і розум деяких його наслідників: Виговського, Дорошенка, Мазепи, старався стару (князівську – *О.К.*) й нову (козацьку – *О.К.*) традицію звести в одно русло. Передчасна смерть Хмельницького підірвала ті старання в самому їх почині. А потім прийшли ворожі впливи «Руїни»: воєнні й культурні. Вони знищили протягом кінця XVII-го й цілого XVIII-го століття українські історично-політичні традиції так сильно, що тільки нужденні їх останки водилися серед тодішньої української інтелігенції»²¹.

Намагаючись виокремити особливості устрою козацько-гетьманської держави, С.Рудницький підкреслював, що

«на відміну від шляхетської Польщі й абсолютистської з монгольським сподом Росії, державна ідея України завжди була ліберально-демократичною. Влада великих князів київських і князів удільних була обмежена впливом боярської шляхти, але ще більшою мірою генеральною асамблеєю всіх вільних українців (віче), яка виникла з первісного республіканського племенного ладу українців. А Українська козацька держава була демократичною республікою в повному розумінні цього слова. Всі громадяни були абсолютно рівні, всіх посадових осіб можна було вибрати й усунути, вся влада належала генеральній асамблеї. Глава держави, гетьман, діставав диктаторські повноваження тільки в разі війни»²².

Оприлюднюючи свої роздуми щодо особливостей соціальних відносин та ідеалів українського народу, С.Рудницький ще перед початком Першої світової війни писав про те, що ідеалом українського народу споконвіку була, є та буде «абсолютна рівність і свобода всіх громадян, українській нарід був все противний привілеям, станам, клясам, що їх створювали держави середньовічного типу». Татарське лихоліття спиноло розвиток державності «легальної», але сприяло появі невдовзі державності «нелегальної» – козащини. Саме за козацьких часів, на думку вченого, «свобода одиниці була величезна, але мусила підпорядковуватися волі громади». Козацький устрій мав постійно конфліктувати з аристократично-шляхетським державним ладом Речі Посполитої, тому не було дивиною, що «по кількох козацьких та хлопських

²¹ Рудницький С. До основ українського націоналізму. – 2-ге вид. – Відень; Прага, 1923. – 163 с. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія / Укл., авт. передм., ком., упор. візуальних матеріалів О.Ковалевська, пер. з нім., чеськ., рос. І.Андрущенко: У 5 кн. – Кн.2: Геополітика. – К., 2017. – С.532.

²² Rudnyckij S. Der ostliche Kriegsschauplatz: I. Allgemeine und Kriegsgeographische Betrachtungen; II. Anthropogeographische Betrachtungen // Osterreichische Monatsschrift für den Orient. – Wien, 1914. – №11/12; 1915. – №1/2. – 129 s. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.80.

повстаннях, криваво згноблених, настала Хмельниччина». Однак потрібен був час, щоб «виробити нові конституційні форми, конечні по перенесенню козацького ладу з Запорожа на великі простори» України, «треба було геніальних людей, щоби кінчити діло». Впливи польського шляхетського світогляду на козацьку старшину призвели до запровадження «нового кріпацтва», а самé козацтво перетворилося лише на «міліцію громади». Згодом ситуацією скористалася Московська держава, яка корумпувала старшину, провокувала чернь, ослаблювала гетьманство, «крутила» Запорожцям, спричинила «війну всіх проти всіх» і, урешті-решт, зовсім знищила «анархічний» козацький устрій. С.Рудницький був переконаний, що у XVII й XVIII ст. ще було зарано для таких державних ідей, які мав український народ. У XIX ст., коли ідеї свободи та рівності всіх громадян стали основою життя держав Європи й цілого цивілізованого світу, прийшов час і для того, аби українська політична думка вже не вважалася «передчасною мрією». Однак лише на початку XX ст. національно-визвольні змагання українського народу, які були «продовженням давніших змагань і логічним вислідом української історичної традиції», посприяли тому, що ідея самостійної України в етнічних кордонах від Балтійського до Чорного морів отримала шанс на реалізацію²³.

Загалом оцінюючи роль козацтва в історії українського народу, С.Рудницький зазначав:

«Козаччина розбудила в народі воєнного духа, додала йому відваги і самопевности, в козацькій організації находили підпору всі визвольні стремління українців. Козацтво стало військом, міліцією українського народу і завязком його нової державної організації. Воно притягало до себе безліч добровольців з усіх земель України, що, невдоволені польською кормигєю, находили волю в козацькім братстві. Дуже швидко козацтво виступило як оборонець національних інтересів поневоленого українського народу проти польської урядової самоволі. Воно стало неначе державою в державі, переговорювало самостійно з чужими володарями й росло швидко в силу»²⁴.

Окремі цікаві ідеї, які спиралися на розуміння С.Рудницьким козацької історії та її значення для майбутньої долі українців, можна зустріти в німецькомовній праці «Східний театр воєнних дій...»²⁵. Тут же було представлено авторські оцінки діяльності кількох історичних діячів. С.Рудницький писав:

«Українська нація, попри 500-річне татарське ярмо й одночасні утиски з боку Польщі самотужки витворила нову державну

²³ Рудницький С. Коротка географія України: Ч.2: Антропогеографія України. – Л., 1914. – 224 с. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.3: Географія. Початки досліджень (у друку).

²⁴ Левенко Ш. Чому ми хочемо самостійної України. – 2-ге вид., розшир. – К.; Л.; Стокгольм, 1917. – 159 с. «Левенко Ш.» – це псевдонім С.Рудницького. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.247.

²⁵ Rudnyckij Stefan. Der ostliche Kriegsschauplatz... Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.29–102.

структуру – українську козацьку державу Богдана Хмельницького (1648). Але геніальний засновник цієї держави припустився помилки, приєднавши на підставі Переяславського договору (1654) Україну до Московитської держави на правах автономної одиниці. Мало-помалу Росія вправно здодала підірвати автономію України і по невдалому повстанню українського гетьмана Мазепи (Полтавська битва 1709 року) цілком її скасувати. 1775 року росіяни знищили останній оплот України – Запорізьку Січ. Українська територія була розділена порівну між рештою Росії на губернії і зник навіть останній натяк на автономію»²⁶.

Загалом найбільш видатними діячами козацької доби, про яких С.Рудницький неодноразово згадував на сторінках різних праць, він уважав П.Конашевича-Сагайдачного, Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепу. На його думку, саме ці постаті доклали чимало зусиль для того, аби добитися самостійності для свого народу та його держави. Однією з причин, яка не дозволила їм того досягти, було специфічне геополітичне становище українських земель, про що С.Рудницький писав уже як фаховий географ.

Отже попри кількісно незначний науковий доробок Рудницького-історика, переважну частину праць якого було присвячено подіям козацької історії XV–XVII ст., ці розвідки продовжували й поглиблювали загальні думки, висловлені М.Грушевським, уточнювали фактографічний, джерелознавчий, історіографічний бік тогочасних козакознавчих студій, а також дозволяли вченому впродовж усього періоду його наукового життя зберігати адекватну оцінку минулого України. Такий підхід був особливо важливим саме в той час, коли він своїми геополітичними працями намагався утвердити в українському суспільстві й довести європейським сусідам той факт, що державотворчі традиції українців – найбільш обґрунтований аргумент на користь права цього народу на самовизначення, а самостійна та незалежна Українська держава – це справа найближчого майбутнього.

REFERENCES

1. Kovalevs'ka, O. (Comps.) & Andrushchenko, I. (Trans.). (2017). *Stepan Rudnyts'kyi. Istoria. Neopolityka. Heohrafiia*. V 5-ty kn. Kn.2. *Neopolityka*. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
2. Kovalevs'ka, O. (Comps.) & Andrushchenko, I. (Trans.). (2017). *Stepan Rudnyts'kyi. Istoria. Neopolityka. Heohrafiia*. V 5-ty kn. Kn.3. *Heohrafiia. Pochatky doslidzhen'*. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
3. Paliienko, M. (2005). «*Kievskaiia Starina*». *Khronolohichnyi pokazhchyyk zmistu zhurnalu (1882–1906)*. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
4. Shablii, O. (1993). *Akademik Stepan Rudnyts'kyi – fundator ukrains'koi heohrafi*. L'viv. Miunkhen. [in Ukrainian].
5. Tel'vak, V. & Pedych, V. (2016). *L'vivs'ka istorychna shkola Mykhaila Hrushevs'koho*. L'viv. Svit. [in Ukrainian].

²⁶ Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.80.

ОЛ'НА KOVALEVS'KA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), o_kovalevska2013@ukr.net

COSSACK WORKS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF S.RUDNYTS'KYI

The article is timed to the 140th anniversary of the birthday and the 80th anniversary of the death of S.Rudnyts'kyi and is devoted to the analysis of the first works of the researcher on the early history of the Cossacks, written under the influence and guidance of M.Hrushevs'kyi. The contribution of a well-known geographer to the development of historiography of the history of the Cossacks is insignificant, but content-qualitative, so deserves attention for a worthy evaluation.

Keywords: *Rudnyts'kyi, early history of the Cossacks, state of Cossacks, historiography.*